

Икономическо развитие на Средновековна Европа

4.1. Обща характеристика

Възникването на средновековната европейска цивилизация било обусловено от множество политически, икономически и социални условия, най-важни от които били упадъкът на Римската империя поради отслабването на централната власт, повсеместната корупция, варварските нашествия, влошеното положение на градовете, градското население и междурайонната търговия. Всичко това предопределило аграрната ориентация на средновековната европейска икономика и водещата роля на земеделските и селските институции.

Началния период на развитието на Средновековна Европа се характеризирал с редица политически и социални сътресения. Били основани множество кралства, които бързо западнали поради невъзможността си да поддържат ефективен ред и да установят стройна данъчна система, като единствено Франкската държава, разположена между реките Лоара и Рейн, просъществувала за по-дълъг период от време.

От началото на VIII в. зачестили вълните от нашественически настъпления. Мюсюлманите от Северна Африка завладели Везготското кралство на Иберийския полуостров, Сицилия, Корсика и Сардиния и достигнали до Централна Франция, където били отблъснати. По-късно през същия век викингите нахлули от Скандинавия и завзели Британските острови, Нормандия, достигайки до Средиземно море. През IX в. маджарските племена преминали през Карпатите в Централна Европа и обложили с данък населението на Северна Италия, Южна Германия и Източна Франция, след което се установили в Унгарската пуста.

За да устоят на тези заплахи, франкските крале развили система на военни и политически взаимоотношения, наречена по-късно феодализъм, която те наложили към развиващата се икономика. Заради липсата на ефективна данъчна система и нефункционираща парична икономика, било невъзможно централизирано държавно поддържане на добре въоръжена войска от конници и чиновнически апарат за управлението и осигуряване на вътрешен ред. Поради това на участващите във войската рицари и благородници било дадено правото да ползват дохода от големи имения, наречени бенефиций срещу задължението да изпълняват военната си служба и да администрират и поддържат реда в именията си. Най-влиятелните благородници притежавали голям брой имения, включващи цели села и преотстъпвали част от тях на по-дребни аристократи на принципа на субинфеодацията.

Основна за феодалната система била формата на икономическа и социална организация, наречена в Анлия манориализъм. Тя започнала да се оформя в късната Римска империя, когато латифундиите на римските благородници били превърнати в самоиздържащи се имения, а земеделците били прикрепени към земята по силата на закона или под прекия икономически и

социален натиск. По-късно, при варварските нашествия, племенните вождове и по-изявените воители отчасти изместили заварената управляваща класа. През VIII и IX в. по време на настъпленията на сарацините, викингите и маджарите, манориализмът придобил окончателния си вид и се превърнал в икономическа основа на феодалната система.

През IX в. манориалната система била утвърдена в районите между Лоара и Рейн и долината на По, а по-късно била разпространена с някои модификации в Англия, Испания, Португалия, Дания и в част от Централна и Източна Европа. Някои хълмисти и планински земи, както и районите на Шотландия, Норвегия и Балканите никога не били ефективно манориализирани.

Като организационна и административна единица, манорът включвал определено население, земя и сгради. По закон земята била господарска, селска и общинска и функционално била разделена на орна, пасищна, ливадна, гори и пустееща. Господарският имот включвал до 25-30% от орната земя, господарската къща, хамбарите, оборите, работилниците и понякога лозята и зеленчуковите градини. Земята била разположена в откритите полета около селото, като отделните домакинства ползвали определен брой парцели. Ливадите, пасищата, угарите, горите и ловните райони се ползвали общо, въпреки че феодалът имал специални привилегии в ловните резервати, а често и право на собственост върху местната мелница, фурна и винарска преса. Работния процес в имението обикновено бил контролиран от назначен управител. Феодалите или техните представители живеели в добре укрепени замъци, а селското население било разположено най-често в села до замъка или в околността в близост до някоя река.

В дадени райони манориалната система била осъществена в различен вид в зависимост от това дали имението включвало част от село, едно село или няколко села и дали селяните живеели като компактна маса, в разпръснати в района махали или в отделни изолирани ферми. Влияние оказвали и почвено-климатичните условия, характера на терена, особеностите на съществуващите дотогава институции и др., като манориализмът непрекъснато се променял и еволюирал.

При системата на феодализма обществото се състояло от три съсловия - феодали, духовенство и селяни, като в обществената структура не било включвано градското население, въпреки че към XI в. то представлявало значителна категория превъзхождаща феодалите и духовенството.

Управляващата класа, представена от феодалите не надвишавала 5% от цялото население. Те били поставени в йерархична зависимост, като на най-високото ниво бил кралят и в низходящ ред следвали висшите благородници и по-дребните рицари. Голяма част от благородниците ползвали повече от едно имение и били васали на няколко феодали, а в някои случаи двама феодали се намирили във васална зависимост един от друг според владенията в които се разпореждали.

Представителите на църквата били диференцирани на редово духовенство, което формирало изолирани общности и през Ранното Средновековие се

ползвало с по-голямо обществено доверие, и светски духовници, участващи непосредствено в живота на обществото. В рамките на двете религиозни прослойки съществували известни различия обусловени от нееднакъв социален статус на духовниците

Сред селяните също имало различия по отношение на социалното положение. Селското население включвало две категории - свободни селяни и роби, но те не били ясно отличими една от друга, защото степените на свобода и робство можели силно да варират. Робството, наследено от Древния Рим, постепенно загубвало значението си и през IX в. единствените останали роби били домашните слуги на едрите благородници, а класата на свободните селяни, собственици и наематели била със спомагателни функции. Хората които разполагали с неограничена свобода, изразена в правото да придобиват земя и да я използват според нуждите си, както и да встъпват в брак без съгласието на феодалите, били рядкост в средите на средновековното селячество. От друга страна властта на феодалите не била неограничена, тъй като селяните не били собственост на господаря, а оставали закрепостени към ползваните от тях земи. От XII в. в Западна Европа прогресивно започнали да отслабват ограниченията върху селското население в резултат на отмяната на много места на крепостната институция, докато в Източна Европа тенденцията била в обратна посока.

Организацията на работния процес във феодалните имения включвала съвкупност от обичайно сътрудничество и принуда с много ограничени възможности за индивидуална инициатива. Най-важните дейности били оранта, сеитбата и прибирането на реколтата и в тях участвало цялото население на селото. Прилаганата система на отворени полета, невъзможността на селяните сами да обработват разпръснатите в цялото землище на имението ниви и необходимостта да се осигури достатъчно паша за добитъка налагали земеделската работа да се извършва едновременно, с общ труд.

Обемът и естеството на работата която селяните вършели в господарските имоти се различавали по продължителност в различните райони и зависели от социалния статус и вида на имотите на селяните. Крепостните селяни били ангажирани по-дълго време да се трудят в имота на феодала от свободните, но в някои случаи свободни селяни изпълнявали задълженията на крепостни, а крепостни ползвали земя под наем или под аренда. От X в. отработъчните задължения намалявали и били замествани с парична рента, като тази тенденция се различавала по сила и скорост в различните райони.

Селяните били задължени да плащат различни наеми и такси в пари и в натура. Някои от тях били събирани периодично, а други при специални поводи каквито били встъпването в брак, наследяване на починал предшественик и др. Селското население било натоварено с такса срещу задължителното ползване на господарската мелница, фурна и винарска преса, различни глоби, наложени от феодала, църковен десятък, а в някои случаи и данък на краля. Селяните които не можели да се издържат от собствените си

имоти извършвали допълнителна работа в имотите на феодала или на по-заможните селяни за която получавали доход в натура и по-рядко в пари.

Най-важните нововъведения в средновековната селскостопанска практика били въвеждането на тройната ротация на земеделските култури, употребата на тежкия колесен плуг и използването на конете като теглителна сила при обработката на земята. За разлика от класическата двойна ротация, прилагана в условията на леки почви и сух климат в Средиземноморието, при тройната ротация оставянето на земята на угар за натрупването на влага и възстановяване на плодородието не било необходимо, тъй като почвите в Западна Европа били дълбоки и влагоемки, а климатът по-хладен и влажен. Основните преимущества на тройната ротация били увеличената продуктивност на почвата с една трета за единица площ, по-високата производителност на труда и оборот на капитали, по-равномерно разпределение на полската работа през годината, намаляване на риска от недохранване при евентуална лоша реколта и въвеждането на нови и по-разнообразни земеделски култури при наличието на повече свободна обработваема земя. В резултат на това прилагането на тройната ротация се разпространило навсякъде където почвено-климатичните условия били подходящи. През XI в. тя била пригодена в Северна Франция, Нидерландия, Западна Германия и Южна Англия.

За разлика от лекия и опростен римски плуг, с тежкия колесен плуг се обработвали глинести и черноземни плодородни почви което увеличило добивите. Използването му изисквало няколко вола или други впрегатни животни и допринесло за развитие на кооперативния начин на обработване на земята в манориалната система. През X в. конете почти не били използвани за обработка на земята поради по-скъпото им обслужване, липсата на удобни амуниции и широката им употреба във войската и в транспорта. По-късно с въвеждането на конския хамут и подковаването на копитата на конете, тяхното използване за оран значително се увеличило, особено в районите където се отглеждал овес и където имало достатъчно работна ръка, необходима за обслужването на животните, тъй като конете извършвали няколко пъти повече работа от съответен брой волове.

Земите в които се използвали тройната ротация, колесния плуг и конската сила за оран се отличавали като най-продуктивните земеделски райони през Средновековието.

Наред с тези най-значими нововъведения в средновековното земеделие навлезли и множество по-второстепенни. С увеличението в производството на желязо, нараснала употребата му за изработката на различни селскостопански сечива като мотики, вили, брадви, железни палешници, жътварки, сърпове, коси за сено, железни брани и др. Отдавало се по-голямо значение на събирането и съхраняването на животинския и градския тор, появила се практиката на варуване и добавяне на торф към почвата, техниката на зелено торене. Разпространени и специализирани били редица земеделски култури като ръж, овес, грах, леща, плодове и зеленчуци от Средиземноморието, Африка и Азия, фий, детелина и др. фуражни култури за

интензивна паша, ориз, рапица, хмел, багрилни растения като сърпица, брош, шафран. Започнало отглеждане на черничеви насаждения и развитие на бубарството. Чрез специален подбор се отглеждали по-едри коне, крави с по-голяма млечност и овце с по-дълга вълна. Някои по-малки райони се специализирали в производството на определени селскостопански артикули, като се снабдявали с хранителни продукти от други райони.

4.2. Икономическо развитие на Западна Европа след кръстоносните походи

Появата на многобройните нововъведения в резултат от целенасочената дейност на средновековните земеделци довела до икономически растеж, изразен в увеличаване на възможностите за производство и разпространение на разнообразна продукция и нарастване на доходите. Налице бил ръст на числеността на населението, основни последици от който били възходът на градовете и физическото разрастване на европейската цивилизация.

От около 12-15 млн. към XI в., населението на Западна Европа в началото на XIV в. достигнало 45-50 млн., а това на християнска Европа без Византия от около 18-20 млн., станало между 60 и 70 млн. В Западна Европа това увеличение се дължало в най-голяма степен на естествения прираст, докато за останалата част на Европа влияние оказали и др. фактори, като миграционните процеси и покръстването на някои нехристиянски народи. Западна Европа и особено районите с развита манориална икономика, като Северна Италия и Северна Франция се отличавали с най-голяма гъстота на населението. Това осезаемо нарастване на населението се дължало на подобреното изхранване в резултат на по-многобройните и разнообразни хранителни източници, намалената смъртност от недохранване и заболявания, повишаването на средното ниво на раждаемост поради по-ранното встъпване в брак и по-дългия период за възпроизводство, повишената сигурност за живота в резултат на намалелият брой на войните и варварските нашествия, подобрените хигиенни навици на хората, както и промяна на климатичните условия и нарастване на селскостопанската продуктивност. В резултат на увеличеното население нараснала средната гъстота на съществуващите селища и намалял средния размер на участъците обработваема земя. Започнали да се култивират пустеещи и необработвани дотогава земи. По собствена инициатива и под натиска на феодалите и много религиозни ордени, селяните провеждали мероприятия по разчистване на гори, пресушаване на блата и други мелиорационни дейности за да превърнат тези земи в годни за земеделска обработка.

Необходимостта от устройване на нарасналото население довела до географското разширяване на европейската цивилизация, което се изразило в привличането на Скандинавия, и най-вече с отвоюването на Иберийския полуостров и Сицилия от мюсюлманите, колонизацията на част от Източна Европа от германски заселници и установяването на феодалните монархии в Близкия Изток по време на кръстоносните походи.

Отвоюването на Иберийския полуостров започнало през X в. и до XIII в. почти цялата му територия била в християнски ръце, след като повече от 400

години ислямски държави и цивилизации доминирали полуострова. Към освободените територии се насочил миграционен поток от селяни, които да обработват земята, но опитите да бъде присадена манориалната система не били особено успешни поради неблагоприятните природни условия, и тя не могла да замести пълноценно процъфтяващото мавърско земеделие. В края на XI в. норманите отвоювали Сицилия от мюсюлманите и завладели византийските територии в Южна Италия.

Най-яркото доказателство за икономическата виталност на Средновековна Европа била германската експанзия в Източна Европа. Германските мисионери покръстили унгарците и западните славяни, а императорите на Свещената Римска империя установили върховенството си в по-голямата част от източноевропейските земи. По-късно, германските колонисти се придвижили на изток и въвели собствени икономически и законови институции. Стопанските последици от експанзията били разпространяването на по-напреднали технологии, нарастване на населението по пътя на естествения прираст и имиграцията, увеличение на обработваемите земи, засилване на икономическата активност и по-тясното привързване на Източна Европа към западната цивилизация.

За разлика от германската колонизация на Изток, кръстоносните походи не довели до трайна експанзия на европейската цивилизация, като причините за това били повече религиозни и политически, отколкото икономически. Въпреки това походите, осъществени благодарение на прогресиращата европейска икономика, стимулирали развитието на търговията и производството, поради нуждата от финансиране и осигуряване с продоволствия на кръстоносните армии, създаването на нови източници за доставка на екзотични стоки и отварянето на допълнителни пазари за традиционните европейски стоки. С кръстоносните походи започнал нов етап от развитието на феодализма в Западна Европа при който най-характерните особености били ускореното разгръщане на парично-стиковите отношения и възраждането на средновековните градове.

Още преди падането на Римската империя, градското население започнало да намалява и през Ранното Средновековие много градове в Западна Европа били изоставени напълно, а други претърпели сериозен икономически упадък. Търговията се ограничавала до екзотични и луксозни стоки и роби, а търговците били предимно сирийци и евреи ползващи се с привилегии и специално покровителство. В Италия градовете също загубили своите позиции поради непрекъснатите нашествия и грабежи, но градската традиция не била прекъсната. Амалфи, Неапол, Генуа, Пиза и Венеция развивали интензивна морска търговия и се явявали като посредници между византийската и ислямската цивилизация и Западна Европа. Процесът на нарастване на градското население който започнал в градовете-пристанища бързо се разпространил във вътрешността и най-вече в Ломбардската и Тосканската равнина, които били естествен хинтерланд на Венеция, Генуа и Пиза. Увеличението на селскостопанската продукция и на селското население предизвикало миграционен поток към градовете където новите заселници

намерили нов поминък в производството и търговията. Стопанските взаимоотношения между градовете и провинцията станали твърде интензивни, тъй като селата осигурявали човешки ресурс за градовете, а градското население било потребител на нарасналата селскостопанска продукция. Под натиска на пазарните сили манориалната система, предназначена за селско самозадоволяване, постепенно започнала да се разпада. В процеса на комутация трудовата повинност и продуктовата рента били заменени с паричен наем и феодалите започнали да отдават под наем или да продават земите от именията си на пазарно ориентирани земеделци, които подложили земята на интензивна обработка включваща масирано торене и изкуствено напояване.

Някои крале и други едри феодали се опитвали да третирали цели градове като свои васали, но изискванията които градското управление налагало, стремежът на търговците към повече свободи и претенциите на заможните градски слоеве не могли да се вмести в феодалната йерархия. В градовете на Северна Италия влиятелни търговци и по-дребни аристократи сформирали доброволни сдружения за да подпомагат градските дела, да защитават общите си интереси и да решават възникналите спорове без да прибегват до феодалните съдилища. По-късно тези организации прераснали в градски управи наречени комуни, които водели преговори с феодалите за придобиване на повече свободи или ги извоювали от тях, както е случаят с Милано. В Италия градовете били достатъчно силни за да разпространят влиянието си над окръжаващите ги земи, за разлика от останалите части на Европа, където възраждането на градовете започнало по-късно. Единствената област която се доближавала до Северна Италия по степен на градско развитие била южната част на Нидерландия и особено Фландрия. Тези райони били с най-висока средна гъстота на населението и с най-напреднало и интензивно селско стопанство.

Преди осъществяването на големия напредък в мореплаването в края на XIV в. морският път между Средиземно и Северно море бил опасен и недоходоносен. Поради това основните търговски маршрути преминавали през алпийските проходи. Феодалите през чийто земи преминавали пътищата осигурявали безопасността и поддържали пътната настилка, религиозните братства организирани пунктове за почивка и спасителни служби, а групи от професионални колари и мулетари осигурявали транспортни услуги. Съществували многобройни маршрути от Южна към Северна и Западна Европа. Най-голям търговски обмен се осъществявал на големите панаири в Лайпциг и Франкфурт и особено в четирите панаирни града в областта Шампан, където се срещали търговците от Северна Германия с тези от Северна Италия, Южна Франция и Иберийския полуостров. Впоследствие търговските пътувания между Средиземно и Северно море зачестили, като Венеция и Генуа организирани редовни годишни конвои за превоз на стоки до Брюж и по-късно до Антверпен, отнемайки част от функциите на шампанските панаири. Освен в маршрутите и транспортните средства, настъпила промяна и в обема на търговията и бизнесорганизацията. Големите

търговски и финансови компании със седалища в главните италиански градове и клонове в цяла Европа изместили индивидуално пътуващите търговци като основни субекти на търговията.

Тясно свързано с интензивната средновековна търговия било развитието на банките и кредита. Първите депозитни банки били основани във Венеция и Генуа през XII в. и отначало имали функции на обикновен трезор, но постепенно започнали да прехвърлят от една сметка в друга по устна поръчка и по рядко по писмено разпореждане. Впоследствие подобни банки възникнали и в останалите по-големи търговски центрове. Основната част от търговските операции се извършвали на кредит поради риска при пренасянето на монети и кюлчета и многообразието в монетосеченето. Най-разпространените монети през XI и XII в. били грошовете, но поради малкия си номинал и различията в теглото и металната проба били неудобни за големи разплащания. По-късно се появили златните флорини, дукати и др., като при голямото разнообразие от монети, съществено значение в търговията придобила сарафската дейност.

Въпреки че отстъпвали на селското стопанство по стойност на произведената продукция и брой на заетите, занаятите през Средновековието също претърпели развитие и технологичен просперитет. С най-голямо стопанско и социално значение било текстилното производство. Основните райони в които се обработвала вълна и се произвеждали текстилни изделия били Фландрия, Северна Италия и Тоскана, Южна и Източна Англия, Северна Франция. В някои части на Франция било застъпено отлеждането и обработката на лен, а в отделни райони на Италия и в мюсюлманска Испания - производството на копринени и памучни тъкани. Производителността в текстилната индустрия се увеличила неколколкнократно в сравнение с тази в античния свят в резултат от появата на крачния стан, изместил тъкачната рамка, предачното колело и водната тепавица. Квалифицираните текстилни работници били обединени в гилдии, но като цяло текстилната индустрия се ръководела от търговци манифактуристи, които изкупували суровините и продавали крайния продукт. Във Фландрия и Англия търговците предоставяли суровините на занаятчийте които ги преработвали в домовете или в магазините си, докато в Италия всички дейности се извършвали централизирано.

Металургията и помощните и клонове също отбелязали значителен прогрес. През средните векове цената на желязото намаляла в резултат на увеличения добив на желязна руда и въглища и наред с продължаващата му употреба за производство на оръжия и доспехи, започнало да се използва за изработка на все по-разнообразни сечива и предмети за бита. Подобрени били технологиите, като започнало използване на водна сила за духалата и големите механични чукове и се появили първите примитивни високи пещи. Други индустрии които се разрастнали значително били кожарството и производството на кожени изделия, като седла и амуниции, облекла, мехове, ремъци, клапани, дърводелството и грънчарството. Възникнали нови индустрии като производството на хартия и печатарството, които освен

икономическо, имали огромно културно значение. Периодът на Средновековието се отличава с появата на редица изобретения и технологични нововъведения като барутът и огнестрелните оръжия, усъвършенстваното използване на водната и вятърната сила, подобрения в навигационната техника и корабостроенето.

XIV-ти век бил белязан от трайна стагнация на европейската икономика и засилено социално напрежение. Причините за това били от различно естество. Територията на Европа била залята от вълни на масови чумни епидемии, намалили населението и с около 1/3. Увеличила се честотата на вътрешните войни и чуждите нашествия. Климатичните условия се влошили, а обезлесяването предизвикало ерозия на почвата и намаляване на плодородието и . Ресурсите и достъпните по това време технологии не били в състояние да задоволят нарасналите нужди на населението. Увеличено било данъчното бреме налагано от кралете в Западна Европа, докато в Източна Европа селяните били в почти робска зависимост от феодалите. Наложен бил контрол върху доходите. През втората половина на XIV в. бунтове, революции и граждански войни обхванали цяла Европа и въпреки, че твърде рядко постигали целите си, заедно с въздействието на пазарните сили довели до отмиране на крепосничеството в Западна Европа и до нарастване на доходите и жизнения стандарт на селяните. Голямата чума и свързаните с нея бедствия през XIV в. се проявили като мощен катарзис, който подготвил европейците за периода на възроден растеж и ускорено развитие, започнал през XV в.